

Родинне життя міської жінки в Російській імперії другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Сучасне українське суспільство потерпає від низки серйозних проблем, пов'язаних з очевидною кризою інституту сім'ї, що загрожує небезпечними наслідками демографічної катастрофи, втрати зв'язку поколінь. Увагу держави і громадськості привертають непоодинокі випадки свідомого небажання створювати родину і народжувати дітей, ослаблення батьківських інстинктів як у жінок, так і в чоловіків, ігнорування родинних обов'язків і т.п. Визначити причини, шляхи вирішення зазначених проблем сьогодні намагаються фахівці різних наукових галузей, проте, на нашу думку, це не можливо без об'єктивного ґрунтового аналізу гендерної історії.

Мета даної статті полягає у висвітленні питання еволюції статусу жінки у родині в містах Російської імперії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Саме в цей час, на завершальному етапі нової історії, нарешті відбуваються суттєві зміни у жіночій долі в бік рівноправ'я із чоловіками, безпрецедентні за своїми успіхами, досягненнями і наслідками. Саме упродовж зазначеного періоду жінка почала складати серйозну конкуренцію у професійній сфері, суттєво послабила свою економічну залежність від чоловіків і зазіхнула на святе чоловіче право – право голосу, право вирішувати долю своєї держави, свого народу.

Слід зазначити, що, намагаючись дослідити міську родину в Російській імперії, до складу якої тоді входила і значна частина сучасної України, ми маємо пам'ятати про суттєві розбіжності і специфічні особливості, які були притаманні різним соціальним верствам. У даній науковій розвідці увага акцентується на представницях середнього класу як базового за доби формування індустріального суспільства, що був основним носієм усіх змін і новацій, в тому числі і на гендерному рівні. Крім того, необхідно враховувати, що розглядати Російську імперію, відриваючи її від тих

процесів, які переживала на той час Європа та світ в цілому, було б великою помилкою з огляду на вторинну, наздоганяючу модель суспільної модернізації Російської імперії, яка, так би мовити, «перехопила» основні тенденції розвитку жіночого руху, засвоїла досвід Великобританії, Франції, Німецької імперії, США та інших країн. Суспільний дискурс живила, значною мірою, масова преса, яка оприлюднювала інформацію з життя жінок закордоном, стимулюючи тим самим російських жінок до активних дій.

Дослідники гендерної проблеми в історії сьогодні погоджуються, що перед жінкою другої половини XIX – початку XX ст., в тому числі і російської, стояли такі основні завдання: 1) домогтися права здобувати освіту, не гіршу за чоловічу, із отриманням диплому, який давав би їм можливість реалізуватись у професійній діяльності; 2) досягти економічної самодостатності шляхом відвоювання права бути зайнятими у різних сферах суспільного життя, в тому числі й шляхом доступу до інтелектуальних професій (юрист, лікар, вчений, викладач вищої школи тощо); 3) здобути право голосу і долучитись до політичного життя суспільства [1].

Але не менш важливим завданням, яке постало перед жінками Російської імперії зазначеного періоду, була необхідність реорганізації повсякденного життя, послаблення побутового тиску, підвищення впливу у родині, а отже і розширення життєвого простору жінки як особистості кожного дня у будь-яких питаннях, навіть тих, які завжди вважались приватними, не вартими уваги суспільства.

Століттями в кожній країні, у традиціях кожного народу на ментальному рівні, у звичаєвому праві та в державних законодавствах формувались, кристалізувались та закріплювались певні стереотипи поведінки жінки у родинному житті, її гендерні ролі. Суспільство чітко визначало, що дозволено, заборонено та необхідно робити жінці-донці, жінці-дружині та жінці-матері. Кожна жінка мала обов'язково пройти ці три рівні за життя, виконуючи своє призначення. Тільки тоді вона

виправдовувала своє існування, уникаючи суспільного розчарування і осуду, тільки тоді вона отримувала право називатися щасливою.

Основи гендерного виховання, гендерної культури формувалися в дівчат у дитячому віці переважно жіночою частиною родини. Результатом такого виховання, перш за все, був комплекс психологічних установок, етичних норм, естетичних поглядів, знань, умінь, навичок, які мали допомогти жінці у спілкуванні із протилежною статтю задля створення родини, успішного обслуговування сімейного господарства, виховання дітей. Іншими словами, мета виховання – не дати перерватись своєрідному рольовому ланцюгу, життєвому коловороту, зберегти усталені характеристики інституту сім'ї.

В 1889 р. у Санкт-Петербурзі вийшла досить об'ємна і ґрунтовна книга «Правила світського життя та етикету. Гарний тон», упорядниками якої були чоловіки – Юр'єв та Владимирський. Вони детально змалювали життя жінки середнього класу, створили її колективний портрет, визначили комплекс життєвих завдань. Один з шести розділів, до речі перший, повністю присвячений сім'ї. Він дуже символічно і красномовно починається з підрозділу «Репутація» і є суворою настановою будь-якій донці щодо обережності у спілкуванні з чоловіками, дотримання правил поведінки, ретельності у виборі знайомих: «Немає нічого більш тендітного та крихкого, ніж гідність жінки. За висловлюванням одного письменника, вона подібна до дзеркала, яке тьмяніє від одного подиху» [2, с.27]. Взірцем для наслідування для дівчинки була матір, яка мала її вчити, контролювати, спрямовувати.

Але, як ми знаємо, поштовхом до розвитку, поступу, змін у звичному порядку речей є бажання порушити, тобто певний опір, конфлікт старого і нового, батьків і дітей. В даному випадку мова йде про успішні спроби дівчат послабити материнський контроль за процесом обрання наречених і спілкуванням з ними до весілля. В журналі «Вісник іноземної літератури» за 1894 р. була опублікована стаття «Про сучасних дівчат, психологію статей та ревності», де російській громадськості була запропонована для обговорення

книга англійської письменниці Кракенторп. Вона вперше в історії на повний голос закликала англійських дівчат позбавитись «недолугої» опіки з боку матерів, які «до сих пір дивляться на жінку як на істоту, що придатна і готується тільки до вигідного шлюбу». Ця непересічна жінка збурила англійських дівчат до непокори, організувавши так званий рух «обурення дочок» – «рух жінок проти жінок», який вибухнув численними таємними зборами прогресивної молоді. Вони вимагали, по-перше, надати дочкам право вільно обирати наречених за покликом серця, а не за вигідною угодою між батьками; а по-друге, інакше виховувати, дозволивши до шлюбу пізнавати доросле життя. Російському читачеві чесно пропонували дві точки зору – пані Кракенторп та її опонентки пані Джен, яка очолила консервативних матерів і організувала декілька мітингів проти «жахливого лиха, яке, подібно до шкідливого хробака, починає роз'їдати найсвятіше у суспільстві – родину». Перша переконувала: «Сучасних дівчат виховують таким чином, що вони вступають у життя повними незнайками, виходять заміж безвинними пташками, до того ж, за вибором матерів, а чоловік такої пташки повсякчас виявляється злим коршаком, який видзьобує у своєї жертви духовні очі. У такої осліпленої жінки в свою чергу народжуються доньки, яких вона виховує згідно старих традицій, передаючи новому поколінню основи того ж рабського догоджання чоловікам. З роду в рід, з покоління у покоління жінка залишається нижчою істотою, яка не може вибитись з-під гніту. Необхідно спільними зусиллями підростаючим донькам повстати проти такого порядку речей, зробитися вільними і почати нову еру жіночого існування, самостійного, відповідного до людського прагнення свободи» [3, с.251]. Натомість пані Джен закликала не боротись проти «материнського гніту любові – природного наслідку того, що мати народила свою дитину». На її думку, свобода є ризиком для дівчат, бо «моральна чистота зникне вже від одного теоретичного виховання в новому дусі, а від практичного ознайомлення зі всією темною дотепер для дівчат частиною життя зникне і фізична чистота» [3, с.253].

І хоча в дівчат Російській імперії на той час подібна ситуація викликала цікавість, подив і привід замислитись над проблемами стосунків матерів і доньок, вони були більш консервативними і слухняними. Їм прищеплювались щира любов, повага до батьків і готовність доглядати їх, не виключаючи самопожертви. Ось приблизний перелік обов'язків дочки перед батьками: «щиро любити, глибоко поважати із самого раннього дитинства»; «впродовж усього життя беззаперечно підкорятися їхній волі і суворо виконувати усі моральні правила»; «завжди поважати їхні поради і вічно берегти в серці вдячність за все, що вони для них зробили»; «хай будуть батьки найкращими друзями, радниками та керманичами впродовж усього життя»; «коли батьки постаріють, згадати дитинство..., постаратись, якщо необхідно, позбавити себе усіх задовольень, щоб забезпечити їм все те, чого вони потребуватимуть»; «якщо вони потерпатимуть від якогось лиха, обов'язок – надати їм усю можливу допомогу і, водночас, вжити усіх заходів, щоб не образити їхнього самолюбства»; «поважати їхню думку, якщо вона не співпадає із думкою дочки»; «якщо вони мають якісь недоліки – бути поблажливими»; «якщо у розмові відчувається суворість і навіть жорстокість, вибачити їм заради старості» [2, с.52-53].

В той же час з Англії та Франції поширилась мода називати батьків на «ти», що в Росії сприймалось як прояв «великої довіри, дружньої відвертості між батьками та дітьми», проте дорослі всіляко берегли стосунки із дочкою від надмірного панібратства [2, с.27]. В Російській імперії проблема батьків і дітей не набула такої гостроти та масового організованого характеру, як у Західній Європі. Проте непоодинокими були випадки таємних вінчань без батьківського благословення, втеч із небажаними нареченими, вступ у статеві стосунки до шлюбу, народження безбаченків, аборти тощо. Так чи інакше, але напередодні Першої світової війни стосунки між батьками та доньками стали значно демократичнішими. Більш за все дівчата отримали свободи після того, як почали отримувати вищу освіту, здобувати високооплачувані професії, самостійно заробляти на життя. Також слід

зазначити, що дівчата менше залежали від батьків у незаможних родинах, батьки мало чим могли допомогти дітям, і ті змушені були забезпечувати себе самотужки.

Коли дівчину видавали заміж, для неї починалось абсолютно інше життя. На жаль, не завжди вони були до нього готові і чітко знали, що на них чекає. За російським домостроєм перед жінкою-дружиною стояли наступні завдання: організувати побут і опікуватись сімейним господарством; народжувати дітей, продовжуючи рід; оточити чоловіка увагою та турботою, забезпечивши йому усі умови для якнайкращої самореалізації та гідно представляти його перед суспільством.

Вести домашнє господарство дівчина вчилась змалечку, спочатку спостерігаючи за матір'ю та іншими старшими жінками родини, далі – у відповідних навчальних закладах, де поряд з мистецтвом, літературою, історією, танцями дівчат навчали кроїти, шити, плести, вишивати, варити варення, готувати їжу та робити багато інших корисних у господарстві речей [4]. В родинах середнього статку жінка мала вміло керувати прислугою, організовуючи її роботу, у бідніших родинах часто весь тягар роботи лягав на дружину та її дочок. Вона відповідала за придбання продуктів та всіх необхідних у господарстві речей, приготування їжі, проведення родинних свят, охайність, чистоту та естетику і комфортабельність житла. На допомогу їй видавалась безліч журналів, книжок, довідників, інструкцій з домогосподарства, де вміщували рецепти наїдків та напоїв, викройки суконь, схеми плетіння, секрети ведення господарства [2].

В Російській імперії вважали: «Дім – володіння жінки, її царство. Тут вона користується повним контролем. Її влада над крихітними підданими, якими вона править, безмежна. Вони звертаються до неї за всяким приводом, вона зразок і приклад, який постійно знаходиться перед очима» [2, с.29].

З середини ХІХ ст. замало було вести господарство і займатись дітьми. Чоловік висував перед жінкою вимоги щодо її інтелектуального розвитку: «Жінки не мають бути позбавлені наукової освіти, бо вони можуть принести

користь самій науці і сприяти її успіху... Коли жінка освічена, вона може стати прикрасою дому і завжди буде в ньому корисною» [2, с.28]. Вже на початку ХХ ст., коли жінка виборола право отримати вищу освіту і продемонструвала неабиякі успіхи в науках та інтелектуальних професіях, вона з приємної дрібнички, прикраси дому, вдалого придбання чоловіка, яким він хизувався перед знайомими, перетворилась на однодумця, друга, опору і підтримку чоловіка: «Дружина повинна бути гарним товаришем, освіченою помічницею у важкі часи. Спільні смаки, подібні думки. Не прийнятно: комедії та щоденні драми, глупе життя, що складається з візитів і відвідування різних салонів, з модних чаїв, з обідів з пишними туалетами, з театрів з першими виставами, з усього цього нудного та огидного снобізму...» [5, с.158].

Крім того, готуючись до дорослого життя, молода дівчина повинна була навчитись заробляти гроші для поповнення сімейного бюджету, долучившись до шляхетної справи утримання родини, що раніше було обов'язком лише чоловіків: «Жінка стане співробітницею чоловіка по здобуванню матеріальних засобів...» [6, с.408]. На початку ХХ ст. 42, 81% пролетаріату в індустріалізованих країнах світу складали жінки, зайняти майже в усіх галузях промислового виробництва [7, с.296]. Проте для жінок середнього класу існували обмеження. Суспільство чітко контролювало перелік занять, які вважались пристойними. Відповідаючи на питання: «Що ж мають вміти дівчата, які виходять заміж, якими ремеслами, не принижуючими їх, мають вони займатись?», російський журнал «Новое слово» наводив приклад Франції, яка пропонувала такий список: «Професура, прикладні мистецтва, малювання, декоративна справа, різні модні ремесла, як-то: бути на чолі дамських майстерень, вміти малювати викройки і робити їх, вигадувати прикраси для капелюхів тощо. Потім сцена, дактилографія, тобто вміння писати стенографічно під диктовку та на друкарській машинці, бути фармацевтами, врешті-решт, господинями в маєтках та виховательками» [5, с.158].

Але робота за межами власного дому вимагала часу, не звільняючи жінку від необхідності вести господарство, турбуватись про охайність і комфортабельність житла, готувати їжу тощо. А тому чоловіки подбали про технічні прилади, які виконували за жінку певні види хатньої роботи: прання, сушку та прасування білизни. На допомогу господиням прийшли також тостери, кавоварки, м'ясорубки, кондитерські ваги, механізми для нарізки хліба, виготовлення морозива, вершкового масла, мелених кави та спецій, сокодавки та інше [8]. Створюється густа мережа закладів громадського харчування на демократичних засадах, що також дозволило зберегти дорогоцінний час, хоча б частково звільняючи жінку з полону хатньої роботи [9, с.3].

Отже, новий образ сучасної жінки-дружини напередодні Великої війни передбачав красиву, тобто модну, доглянуту і охайну; домовиту, гарну господиню, яка знається на модних інтер'єрах та побутових винаходах; освічену, інтелектуальну, веселу, лагідну, привітну, вірну дружину і товариша, і, безперечно, турботливу мудру матір.

Проте тогочасне суспільство вже допускало думку про право жінки жити окремо від чоловіка, який не виконує своїх обов'язків перед родиною, який брутально і жорстоко поводить, дозволяє подружню зраду. І хоча в Російській імперії розлучення не було звичною поширеною справою, прогресивна громадськість все більше схилялась до поблажливого погляду на можливість жінки отримати другий шанс на особисте щастя. Як приклад, наводили практику у штаті Іллінойс, де на залізничній станції Чикаго за п'ять хвилин можна було оформити розлучення. Жартували, що провідник оголошував на зупинці: «5 хвилин зупинки. Буфет. – 5 хвилин зупинки. Розлучення» [10].

Наукові дослідження кінця XIX – початку XX ст. нав'язували суспільству думку про надмірну «біологізованість» жінок, наполягаючи на їхньому природному призначенні народжувати дітей [3, с.257]. Це вважалось основним сенсом їхнього життя. До обов'язків жінки-матері входило:

спочатку доглядати немовлят, потім забезпечити дітям задовільні умови для фізичного, психічного, духовного та інтелектуального розвитку. З огляду на високу дитячу смертність через недосконалість медичних знань та системи охорони здоров'я, особливо на першому році життя, найбільшою турботою матері було вберегти свою дитину від небезпек оточуючого середовища. Для мам друкували допоміжну літературу з корисними порадами та відповідями на поширені питання. Це різного роду жіночі календарі, брошури про гігієну та ін. [11]. Для працюючих жінок допомогою були традиційні послуги нянь та гувернанток, також перші дитячі садочки.

Серйозні вимоги ставились перед матір'ю-вихователькою, бо вважалось, що змалку саме мати передає дітям досвід поколінь, закладає підвалини етики, естетики, дає уявлення про світ, формує ставлення до життя, праці: «Ми нічого не перебільшимо, якщо скажемо, що щастя або лихо, просвітництво або невігластво, цивілізація або варварство, що існують на землі, залежать від жінки» [2, с.29].

Повертаючись до питання про роль жінки в матеріальному забезпеченні родини, слід наголосити на ускладненні її функцій по догляду і вихованню дітей. Навколо цього вже наприкінці XIX ст. точилась суспільна дискусія в США, країнах Західної Європи та Російській імперії. Висловлювались занепокоєння, що невдовзі жінці доведеться боротися за своє право бути матір'ю [12].

Але не всім жінкам судилося виправдати очікування суспільства, вийти заміж, народити дітей, реалізуватись як дружина і матір. Таких жінок суспільство зневажало і викидало за межі повноцінного життя. Журнал «Еженедельное Новое время» у 1880 р. надрукував статтю «Холостяк», де дуже яскраво замальовується становище так званої «старой девушки»: «Над старой девушкой знущаються, її жаліють, на неї дивляться, як на істоту, яка не виконала свого призначення. Вона живе звичайно відчужена від світу у товаристві собі подібних, кохана лише своїм собакою, кішкою або канаркою. Коли вона з'являється поміж людьми, одні дивляться на неї як на жертву,

інші – як на чудовисько, дивну істоту». Вважалося, що «старая девушка» є «відразливим явищем суспільного життя», «ні риба, ні м'ясо», «життя її безцільне» [13, с.290-292].

Отже, у другій половині XIX – на початку XX ст. міська жінка Російської імперії переживала суттєві зміни у своєму сімейному житті. В результаті багатогранного процесу модернізації, розвитку індустріального суспільства, використовуючи досвід США та країн Західної Європи, вона досягла значних успіхів у боротьбі за гендерну рівність. Це вплинуло на еволюцію її статусу як доньки, дружини та матері.

Джерела та література:

1. Павленко Л. Висвітлення поняття «жіночий рух» в російській публіцистиці кінця XIX – початку XX ст. // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. – Вип. 87. – № 8. – Чернігів, 2011. – С.261-266.
2. Правила вежливости и светского этикета. – М.: Белый город, 2007. – 272 с.
3. О современных девицах, психологии полов и ревности // Вестник иностранной литературы. – 1894. – Апрель. – С. 250-262.
4. Пестрядь // Новое слово. – 1909. – № 5. – С.156.
5. Пестрядь // Новое слово. – 1909. – № 9. – С.157-159.
6. Левинсон-Лессинг Ф. О главнейших факторах женского движения (Идеалистические и экономические стимулы) // К свету. – СПб.: Типография И.Н.Скороходова, 1904. – С.390-427.
7. Чекин А. Женский труд в современном производстве // Вестник Европы. – 1911. – № 11. – С.296-311.
8. Кравчук Т. Кухонная машинерия // Антиквариат. Предметы искусства и коллекционирования. – 2012. – № 4. – 84-97.
9. Никишин А., Нечитайлов П. Русская ресторация. – М.: ООО «Дом русской водки», 2008. – 48 с.

10. Для желающих развода // Еженедельное Новое время. – 1880. – VIII т. – С.832.
11. «Друг матери». Календарь на 1901 г. д-ра Л.Я.Якобсона, под ред. Н.П.Гундобина // Мир Божий. – 1901. – № 3. С. 101.
12. Лозинский Е. О настоящем и будущем женского движения в связи с проблемой целомудрия и задачами материнства // К свету. – СПб.: Типография И.Н.Скороходова, 1904. – С.31-78.